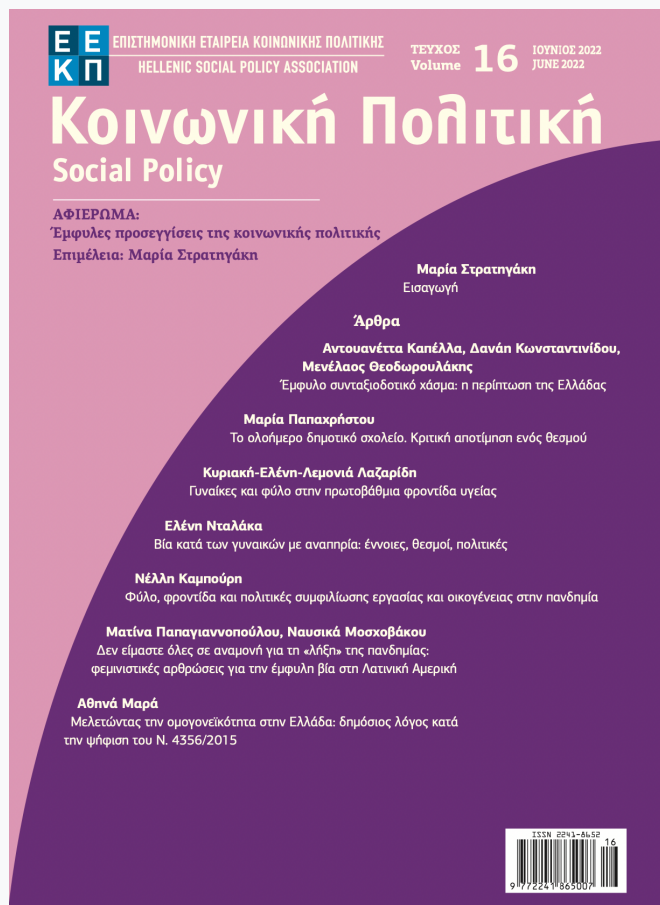

Social Policy

Vol 16 (2022)

Μελετώντας την ομογενεϊκότητα στην Ελλάδα: δημόσιος λόγος κατά την ψήφιση του Ν. 4356/2015

Αθηνά Μαρά

Copyright © 2022, Αθηνά Μαρά

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

To cite this article:

Μαρά Α. (2022). Μελετώντας την ομογενεϊκότητα στην Ελλάδα: δημόσιος λόγος κατά την ψήφιση του Ν. 4356/2015. *Social Policy*, 16, 113–130. Retrieved from <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/ee kp/article/view/30614>

Κοινωνική Πολιτική

Social Policy

ΑΦΙΕΡΩΜΑ:

Έμφυλες προσεγγίσεις της κοινωνικής πολιτικής

Επιμέλεια: Μαρία Στρατηγάκη

Μαρία Στρατηγάκη

Εισαγωγή

Άρθρα

**Αντουανέττα Καπέλλα, Δανάη Κωνσταντινίδου,
Μενέλαος Θεοδωρουλάκης**

Έμφυλο συνταξιοδοτικό χάσμα: η περίπτωση της Ελλάδας

Μαρία Παπαχρήστου

Το ολόημερο δημοτικό σχολείο. Κριτική αποτίμηση ενός θεσμού

Κυριακή-Ελένη-Λεμονιά Λαζαρίδη

Γυναίκες και φύλο στην πρωτοβάθμια φροντίδα υγείας

Ελένη Νταλάκα

Βία κατά των γυναικών με αναπηρία: έννοιες, θεσμοί, πολιτικές

Νέλλη Καμπούρη

Φύλο, φροντίδα και πολιτικές συμφιλίωσης εργασίας και οικογένειας στην πανδημία

Ματίνα Παπαγιαννοπούλου, Ναυσικά Μοσχοβάκου

Δεν είμαστε όλες σε αναμονή για τη «λήξη» της πανδημίας:
φεμινιστικές αρθρώσεις για την έμφυλη βία στη Λατινική Αμερική

Αθηνά Μαρά

Μελετώντας την ομογονεϊκότητα στην Ελλάδα: δημόσιος λόγος κατά
την ψήφιση του Ν. 4356/2015

Μελετώντας την ομογονεϊκότητα στην Ελλάδα: δημόσιος λόγος κατά την ψήφιση του Ν. 4356/2015

Αθηνά Μαρά

*Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνικών Επιστημών,
Πανεπιστήμιο του Ρόχαμπτον, Ηνωμένο Βασίλειο*

Περίληψη

Το παρόν άρθρο αναλύει τις νομικο-κοινωνικές στάσεις αναφορικά με την ομογονεϊκότητα στην Ελλάδα, όπως και την επίδρασή τους στη νομική ρύθμιση της ομογονεϊκότητας. Έννοιες γύρω από τη σεξουαλικότητα, την οικογένεια και το φύλο παίζουν κεντρικό ρόλο στη διαμόρφωση του δημόσιου πολιτικού λόγου, ενώ συμβάλλουν στην απουσία του θέματος της ομογονεϊκότητας από τον Νόμο 4356/2015 για το σύμφωνο συμβίωσης στα ομόφυλα ζευγάρια. Για την έρευνα χρησιμοποιούνται εργαλεία από τη μεθοδολογία της κριτικής ανάλυσης λόγου, και αναλύονται τα πρακτικά των ολομελειών του Ελληνικού Κοινοβουλίου κατά τη συζήτηση Ν. 4356/2015, όπως επίσης και η αιτιολογική έκθεση και το σχέδιο νόμου. Από την ανάλυση των δεδομένων προκύπτει ότι οι κοινωνικές επιβολές του ετεροσεξισμού, του διπόλου του φύλου και της ετεροφυλόφιλης σεξουαλικότητας διαπλέκονται με κυρίαρχες απόψεις, νομικές στάσεις και ιδανικά γύρω από το κοινωνικό φύλο και την οικογένεια, αποκλείοντας οποιαδήποτε μορφή οικογένειας αποκλίνει από τα ετεροκανονικά πρότυπα της ελληνικής οικογένειας.

Λέξεις κλειδιά: ομογονεϊκότητα, ομόφυλες οικογένειες, σύμφωνο συμβίωσης, κριτική ανάλυση δημόσιου λόγου, νόμος 4356, ετεροπατριαρχικά πρότυπα

Abstract

This article examines legal and social attitudes toward same-sex parenthood in Greece and explores their influence on regulations governing same-sex families. Concepts involving sexuality, family, gender and nation shape laws and public policy pronouncements and contribute to the lack of a corresponding policy framework. To examine the variables that shape social acceptance of same-sex parenting, I use a combination of qualitative research methods such as critical discourse analysis. These methods aid in the in-depth analysis of plenary session transcripts regarding Law 4356 in the Greek Parliament. From the qualitative research,

heterosexism, hegemonic ideologies, norms about gender and sexuality, and dominant views about religion, nation and kinship determine family typology in heteropatriarchal social rules. These processes lead to the legal and social exclusion of families that “deviate” from the hegemonic social rules.

Keywords: same-sex parenthood, same-sex families, same-sex partnership, critical discourse analysis, law 4356, heteropatriarchal norms

1. Εισαγωγή

Στην Ελλάδα, η κοινωνική πολιτική που αφορά τις ομόφυλες οικογένειες και την ομογονεϊκότητα περιπλέκεται με τα στερεότυπα για την υποκειμενικότητα, το φύλο και τη σεξουαλικότητα, τα οποία αντικατοπτρίζονται στις αποφάσεις και τους νόμους που επιτελούνται από την κρατική εξουσία. Οι παραπάνω έννοιες επηρεάζουν τα κοινωνικά υποκείμενα και ενίοτε τα αποκλείουν κοινωνικο-νομικά. Η ετεροπατριарχική γνώση θέτει όρια στη δόμηση του σύγχρονου συστήματος κοινωνικής πολιτικής, διαμορφώνει τα κοινωνικά συμφραζόμενα, την ένταξη, τον διαχωρισμό, τις υπάρχουσες απόψεις και την αποδοχή της ομογονεϊκότητας.

Την παρατεταμένη δημόσια αντιπαράθεση σε κοινωνικο-πολιτικό πλαίσιο για τα δικαιώματα των ομόφυλων οικογενειών ακολουθεί τα τελευταία χρόνια η κοινωνική υποστήριξη, με μέρος των πιο ένθερμων φωνών να είναι ευρωπαϊκής προέλευσης. Η ψήφιση του Νόμου 4356 το 2015 αποτέλεσε μία νομική καινοτομία, η οποία, παρότι είχε μετριοπαθή χαρακτήρα (καθότι δεν κατοχύρωσε νομικά τα ομογονεϊκά δικαιώματα), συνέβαλε στις κοινωνικές ζυμώσεις για περαιτέρω διάλογο και διεκδικήσεις. Για την έρευνα των παραγόντων διαμόρφωσης της τρέχουσας κοινωνικο-νομοθετικής κατάστασης για την ομογονεϊκότητα στην Ελλάδα, σε αυτό το άρθρο αναλύεται ο νομοπαρασκευαστικός λόγος, όπως περιλαμβάνεται στις αιτιολογικές και επιστημονικές εκθέσεις και στα άρθρα του Νόμου 4356/2015. Εξετάζεται ο τρόπος που ορίζεται, περιλαμβάνεται και προσλαμβάνεται η ομόφυλη οικογένεια στο νομοθετικό πλαίσιο μέσω του κοινοβουλευτικού και του νομοπαρασκευαστικού λόγου. Η ηγεμονική επιβολή των στερεοτύπων του ετεροσεξισμού και της πατριαρχίας στα κοινωνικά υποκείμενα διαμέσου ετεροκανονικών κοινωνικών επιταγών δημιουργεί κυρίαρχες κοινωνικές αντιλήψεις και στάσεις για το πώς πρέπει να επιτελείται η σεξουαλικότητα σε συσχέτιση με την επιτέλεση της οικογένειας, της συγγένειας και του φύλου στην Ελλάδα.

Η σεξουαλική ταυτότητα των ομοφυλόφιλων γονέων σχετίζεται άμεσα με αρνητικούς συσχετισμούς για τη γονική τους ικανότητα, ενισχύοντας τον υπάρχοντα αποκλεισμό της ομογονεϊκότητας. Παράλληλα, ο ετεροσεξισμός, τα αρνητικά στερεότυπα και η πατριαρχία διαμορφώνουν τις κοινωνικές στάσεις και τις θεσμικές διατάξεις γύρω από βασικές έννοιες (κοινωνικό/βιολογικό φύλο, συγγένεια/οικογένεια/γονεϊκότητα, σώμα). Η αυξανόμενη ορατότητα της ομοφυλοφιλίας, η «παραβίαση» των ορίων της διάκρισης «δημόσιο-ιδιωτικό», σε συνδυασμό με την ερωτικοποίηση των ομοφυλόφιλων υποκειμένων και την αποσιώπηση της ανθρωπίνης τους οντότητας, εντείνουν την ομοφοβία στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία. Ορίζοντας τον τρόπο λειτουργίας και διαμόρφωσης της «ελληνικής οικογένειας», οι παραπάνω κοινωνικές μεταβλητές προδιαθέτουν αρνητικά ως προς την κοινωνική αποδοχή για τις ομοφυλόφιλες σχέσεις συγγένειας.

Παρακάτω, για τους σκοπούς της διερεύνησης του θέματος της ομογενεικότητας στο ελληνικό νομοπαρασκευαστικό πλαίσιο, γίνεται κριτική ανάλυση του δημόσιου νομοθετικού και πολιτικού λόγου, χρησιμοποιώντας τα δεδομένα από τα πρακτικά των Ολομελειών του Ελληνικού Κοινοβουλίου. Η Βουλή των Ελλήνων επελέγη ως ένας προνομιακός κοινωνικός χώρος για τη μελέτη της μετατροπής των απόψεων σε νόμους και σε επίσημες πολιτικές· είναι η μοναδική θεσμική δομή με νομοθετική αρμοδιότητα, αλλά και ένας σημαντικός δίαυλος δημόσιου διαλόγου. Η Κριτική Ανάλυση Λόγου (ΚΑΛ) επιλέχθηκε καθώς θεωρία και μέθοδος συνδέονται άρρηκτα μεταξύ τους για την ποιοτική έρευνα της σεξουαλικότητας και της εξουσίας. Βασικός στόχος της ΚΑΛ είναι «η διερεύνηση του ρόλου του λόγου στην αναπαραγωγή και ενίσχυση σχέσεων εξουσίας, ελέγχου, ιδεολογικής κυριαρχίας, ανισότητας, στερεοτυπικών αντιλήψεων» και της διερεύνησης των σχέσεων ανάμεσα στη χρήση της γλώσσας και της κοινωνικής πρακτικής (Phillips & Jorgensen, 2009· Χαλκιά, 2012:226).

2. Ο Ν. 4356/2015 και η επέκταση του συμφώνου συμβίωσης στα ομόφυλα ζευγάρια

Τα νομοθετικά κείμενα σε αυτό το άρθρο δεν συνιστούν απλά «μια καταλογογράφηση κανόνων, αλλά κατατείνουν στην οργάνωση μιας ορισμένης μορφής αφήγησης, η οποία αντλεί και ταυτόχρονα αντανακλά τις πολιτισμικές αντιλήψεις και τις κοινωνικές αναπαραστάσεις, που χαρακτηρίζουν συγκεκριμένες ιστορικές και κοινωνικο-πολιτικές συνθήκες» (Τουνταςάκη, 2017:28). Στην έκθεση της επιστημονικής υπηρεσίας της Βουλής των Ελλήνων (2015:4) περιγράφεται πως «ο θεσμός του συμφώνου συμβίωσης είναι διακριτός και από την ελεύθερη ένωση και από τον θεσμό του γάμου»,¹ ως πρώτο στάδιο επίσημου διαχωρισμού της βαρύτητας των δύο νομοθετικών θεσμών. Στην ίδια έκθεση (2015:6) αναφέρεται πως «η μεικτή νομική φύση του συμφώνου συμβίωσης προσλαμβάνει περισσότερα στοιχεία από το οικογενειακό δίκαιο και λιγότερα από την ενοχική σύμβαση αορίστου χρόνου». Όπως επισημαίνεται στην αιτιολογική έκθεση (2015:1), «επιδιώχθηκε ο εκσυγχρονισμός της νομοθεσίας». Το Άρθρο 1 του σχεδίου νόμου ορίζει τη «Σύσταση» του συμφώνου συμβίωσης ως τη:

Συμφωνία δύο ενήλικων προσώπων, ανεξάρτητα από το φύλο τους, με την οποία (τα φυσικά πρόσωπα) ρυθμίζουν τη συμβίωσή τους (σύμφωνο συμβίωσης). Το σύμφωνο συμβίωσης καταρτίζεται αυτοπροσώπως με συμβολαιογραφικό έγγραφο. Η ισχύς της συμφωνίας αρχίζει από την κατάθεση αντιγράφου του συμβολαιογραφικού εγγράφου στον ληξιαρχο του τόπου κατοικίας τους, το οποίο καταχωρίζεται σε ειδικό βιβλίο του Ληξιαρχείου.

Η κοινοβουλευτική συζήτηση για το πρώτο από τα οκτώ κεφάλαια που περιλαμβάνει ο Νόμος 4356/2015 «Σύμφωνο συμβίωσης, άσκηση δικαιωμάτων, ποινικές και άλλες διατάξεις», και συγκε-

1. Από την έκθεση της επιστημονικής υπηρεσίας της Βουλής των Ελλήνων (2015:5): «Ο θεσμός του γάμου κατοχυρώνεται στο άρθρο 21 παρ. 1 του Συντάγματος για την προστασία της οικογένειας, του γάμου και της μητρότητας».

κριμένα των άρθρων και των διατάξεων που αναθεωρούν το σύμφωνο συμβίωσης, επεκτείνοντάς το στα ομόφυλα ζευγάρια, αποτελεί το μεγαλύτερο μέρος της κοινοβουλευτικής συζήτησης, μονοπωλώντας σχεδόν τη συνολική χρονική διάρκεια ομιλίας των βουλευτών/-τριών, και τον αριθμό των σχολίων της δημόσιας διαβούλευσης για το σχέδιο νόμου. Πρέπει να σημειωθεί ότι στην κοινοβουλευτική συζήτηση οι θεματικές που περιλαμβάνει ο Ν. 4356/2015 δεν επικεντρώνονται αρχικά στη σεξουαλικότητα ή την ομογονεϊκότητα, αλλά στην επέκταση του συμφώνου συμβίωσης, ώστε συγκεκριμένες διατάξεις του να περιλαμβάνουν τα ομόφυλα ζευγάρια. Ο νόμος με αυτόν τον τρόπο συνέβαλε στην ένταξη νέων θεματικών στον ελληνικό δημόσιο διάλογο. Ήρθε έτσι στην επιφάνεια η «σεξουαλικότητα», ενώ φάνηκαν οι τρόποι με τους οποίους κρύβεται πίσω από τις έννοιες της «οικογένειας», του «κανονικού» ή «συνθησμένου», αλλά και σε αυτό που παρουσιάζεται ως «διαφορετικό» και «μη κανονικό» στην ελληνική κοινωνία. Παράλληλα και αντιφατικά όμως, καταγράφηκε στην αιτιολογική έκθεση πως ο Ν. 4356/2015 έχει αφουγκραστεί τις ευρωπαϊκές εξελίξεις και τις αποφάσεις, τις νομολογίες και τις καταδικαστικές αποφάσεις του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (συμπεριλαμβανομένης της Ελλάδας), πλην όμως των ομογονεϊκών δικαιωμάτων:

Ο εκουγχρονισμός του θεσμικού πλαισίου συμπυκνώνεται σε τρία βασικά σημεία:

- α) Τα μέρη του συμφώνου εμπίπτουν στον όρο «οικογένεια» με την έννοια του νόμου, και ασφαλώς έχουν ο ένας έναντι του άλλου την ιδιότητα του «οικείου».
- β) Οι διατάξεις του νομοσχεδίου προωθούν κατά κανόνα την αρχή της ιδιωτικής αυτονομίας, δηλαδή σέβονται την ιδιωτική βούληση, ιδίως στον τομέα των περιουσιακών σχέσεων, όπου τα μέρη αφήνονται ελεύθερα να τις ρυθμίσουν όπως επιθυμούν. [...]
- γ) Δεν λείπουν και αναγκαστικού δικαίου διατάξεις εκεί όπου αυτό επιβάλλεται (όπως στο τεκμήριο πατρότητας των τέκνων, το επώνυμο των μερών και των τέκνων τους ή στα ζητήματα της γονικής μέριμνας) (Αιτιολογική έκθεση, 2015:2).

Στο Άρθρο 9, και αναφορικά με το «Άκυρο και ακυρώσιμο σύμφωνο» γίνεται ρητός λόγος «στην πατρότητα των τέκνων» (Αιτιολογική έκθεση, 2015:3):

Το άρθρο 9 καθιερώνει ρητά, ως προς την πατρότητα των κοινών τέκνων που αποκτούν τα μέρη του συμφώνου, τεκμήριο παρόμοιο με αυτό που ισχύει στον γάμο.

Το Άρθρο 9 επίσης, κάνοντας λόγο περί τεκμηρίου πατρότητας, κατόπιν σχετικής εισήγησης μέλων ΔΕΠ του Α΄ Τομέα Ιδιωτικού Δικαίου της Νομικής Σχολής του ΕΚΠΑ στο πλαίσιο της δημόσιας διαβούλευσης του Ν. 4356/2015, διασαφηνίζει τους όρους της γονεϊκότητας αποκλειστικά για ετερόφυλα μέρη και σύμφωνα με τα ετεροκανονιστικά πρότυπα. Συγκεκριμένα, αναφέρεται στο σχέδιο νόμου για το «Σύμφωνο συμβίωσης, άσκηση δικαιωμάτων, ποινικές και άλλες διατάξεις»:

Το τέκνο που γεννήθηκε κατά τη διάρκεια του συμφώνου συμβίωσης ή μέσα σε τριακόσιες ημέρες από τη λύση ή την ακύρωση του συμφώνου τεκμαίρεται ότι έχει πατέρα τον άνδρα με τον οποίο η μητέρα κατάρτισε το σύμφωνο. Το τεκμήριο ανατρέπεται με αμετάκλητη δικαστική απόφαση. Τα άρθρα 1466 επ. ΑΚ, καθώς και τα άρθρα 614 επ. ΚΠολΔ, εφαρμόζονται αναλόγως.

Το Άρθρο 11 του Ν. 4356/2015 για τη «Γονική μέριμνα» αναφέρεται σε δύο γονείς χωρίς να αναφέρεται στο φύλο τους, αφήνοντας σε πρώτη μόνο ανάγνωση το περιθώριο στα ομόφυλα ζευγάρια να το υπογράψουν:

Η γονική μέριμνα του τέκνου που γεννήθηκε κατά τη διάρκεια του συμφώνου συμβίωσης ή μέσα σε τριακόσιες ημέρες από τη λύση ή την ακύρωση του συμφώνου ανήκει στους δύο γονείς και ασκείται από κοινού.

3. Ο Νόμος 4356/2015 ως νομική καινοτομία

Η ψήφιση του Ν. 4356/2015, πέραν των αποκλεισμών της ομογονεικότητας, αποτέλεσε μία νομοθετική καινοτομία για τη χώρα, καθότι για πρώτη φορά αναγνωρίστηκαν στο νομοθετικό πλαίσιο του ελληνικού κράτους τα ομόφυλα ζευγάρια και τους αποδόθηκαν ορισμένα σημαντικά δικαιώματα. Το γεγονός σηματοδοτήθηκε στο Κοινοβούλιο από τον πρωθυπουργό της χώρας ως ιστορικής σημασίας, αναφορικά με την ισονομία των πολιτών, χαρακτηρίζοντας το νομοσχέδιο προς ψήφιση ως «νίκη των δικαιωμάτων». Όροι όπως η «ισονομία» και η «αξιοπρέπεια» κάνουν επίκληση στο κοινωνικό αίσθημα δικαίου, πέραν της υπογράμμισης της σημασίας και των οφελών του Ν. 4356/2015.

Σήμερα είναι μια σημαντική μέρα –ιστορική, θα έλεγα– για τη χώρα μας, για το Κοινοβούλιο, για τη δημοκρατία, για πολύχρονους αγώνες. [...] σημαντική μέρα για τα ανθρώπινα δικαιώματα, για την υπεράσπιση της ισοτιμίας απέναντι στον νόμο για όλους τους συμπολίτες μας. [...] Αναγνωρίζουμε τη δυνατότητα όλων των ανθρώπων, ανεξαρτήτως φύλου και σεξουαλικού προσανατολισμού, να συμβιώσουν και να πορευθούν τον δικό τους δρόμο στη ζωή, όπως εκείνοι θεωρούν ότι τους αξίζει, να έχουν ίσα δικαιώματα απέναντι στη ζωή και στον θάνατο, όπως όλοι οι Έλληνες πολίτες. [...] ανοίγει –θέλω να πιστεύω– ένας νέος κύκλος ισονομίας, αξιοπρέπειας, σεβασμού στη διαφορετικότητα και στη συνταγματικά κατοχυρωμένα και προστατευόμενα ισότητα όλων των ανθρώπων, ανεξαρτήτως φύλου και σεξουαλικού προσανατολισμού. [...] Η ελληνική κοινωνία απέδειξε ότι ταυτίζεται με τις κανονιστικές αρχές του κράτους δικαίου, της ισότητας και του σεβασμού της ανθρώπινης αξιοπρέπειας (Α. Τσίπρας, Πρόεδρος της Κυβέρνησης ΣΥΡΙΖΑ, πρακτικά της Βουλής της Κοινοβουλευτικής Ολομέλειας στις 21-12-2015, σελ. 160-161).

Στην εισηγητική ομιλία του, στην Α΄ Σύνοδο της Διαρκούς Επιτροπής Δημόσιας Διοίκησης, Δημόσιας Τάξης και Δικαιοσύνης, τόσο ο εν υπηρεσία Υπουργός Δικαιοσύνης, Διαφάνειας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων Ν. Παρασκευόπουλος όσο και οι βουλευτές του κυβερνώντος κόμματος (ΣΥΡΙΖΑ) αναφέρθηκαν στο σύμφωνο συμβίωσης με όρους που συνδέονται άμεσα με το δημοκρατικό πολίτευμα, κάνοντας άμεση αναφορά στον περαιτέρω εκδημοκρατισμό και την ευρυθμία της κοινωνίας διαμέσου νομοσχεδίων όπως ο Ν. 4356/2015.

Το νομοσχέδιο είναι μια άσκηση δικαιωμάτων που στοχεύει σε δυο πράγματα: στην κοινωνική ειρήνη και δημοκρατία, που κινδυνεύουν δυστυχώς, όταν ασκούμε διακρίσεις σε βάρος μιας μερίδας συμπολιτών μας (Σ. Λάμπας, ΣΥΡΙΖΑ, πρακτικά της Βουλής της Κοινοβουλευτικής Ολομέλειας στις 21-12-2015, σελ. 65).

Τυπικά πρόκειται για μια συμβολαιογραφική πράξη. Στην ουσία, όμως, αφορά στη δημοκρατία. Από αξιόπιστες έρευνες, αλλά και από την κοινή αντίληψη για τα πράγματα, προκύπτει ότι η πλειοψηφία των Ελλήνων πολιτών αποδέχεται τη ρύθμιση και έχουν αποδεχθεί την ομοφυλοφιλία ως ανθρώπινη βιωματική λειτουργία και επιλογή. Είναι ένα αίτημα ιδιαίτερα δημοκρατικό, προοδευτικό (Γ. Ουρσουζίδης, ΣΥΡΙΖΑ, ημερήσια διάταξη της νομοθετικής εργασίας, 21.12.2015, σελ. 166).

Μια ρύθμιση η οποία έχει σχέση μόνο με την κοινωνική ειρήνη, δηλαδή, με την καλύτερη δυνατή ρύθμιση των σχέσεων των ανθρώπων που αποφασίζουν να ζήσουν συντροφικά. Διευκρίνισα, ήδη, ότι αυτό το σχέδιο νόμου δεν αφορά την τεκνοθεσία [...] είναι ένα θέμα το οποίο εξετάζεται όπως εξετάζεται (Άρθρο 40 παρ. 1 ΚτΒ, Υπουργός Δικαιοσύνης, Διαφάνειας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων Ν. Παρασκευόπουλος, Α΄ σύνοδος της Διαρκούς Επιτροπής Δημόσιας Διοίκησης, Δημόσιας Τάξης και Δικαιοσύνης, 15.12.2015, σελ. 3 & 109).

Αντιθέτως, σε ορισμένα σχόλια της δημόσιας διαβούλευσης αναγνωρίζεται πως η επονομαζόμενη «εγκαθίδρυση της ισονομίας», όπως αναφέρεται και στον δημόσιο κοινοβουλευτικό λόγο, γίνεται στη βάση της διάκρισης της σεξουαλικοποιημένης ιδιότητας των πολιτών: όποιες σεξουαλικότητες δεν εμπίπτουν στο κανονιστικό αξιακό πλαίσιο δεν προορίζονται για τα γονεϊκά δικαιώματα. Στην αιτιολογική έκθεση επίσης υπενθυμίζονται αλλά δεν τηρούνται πλήρως στον Ν. 4356/2018 οι πολιτειακές υποχρεώσεις προς τα ομόφυλα ζευγάρια. Οι υποχρεώσεις αυτές προκύπτουν από τα επιμέρους άρθρα του Συντάγματος (άρθρα 2 παρ. 1, 4 παρ. 1, 51 και 9 παρ. 1 εδάφιο 2), τα ψηφίσματα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου (ψηφίσμα της 27ης.2.2014), τις νομολογίες του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου (C-267/12, C-147/08, C-267/06), την ΕΣΔΑ (άρθρα 8 και 14) και τον Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (άρθρο 21). Οι ομόφυλες οικογένειες στην πράξη παραμένουν νομικά χωρίς την προστασία που λαμβάνουν οι ετερόφυλες οικογένειες με παιδιά και χωρίς τη διασφάλιση της «απόλαυσης της οικογενειακής ζωής» όπως επικαλείται η Αιτιολογική Έκθεση (2015).

Σε ό,τι αφορά τις ενώσεις των ομόφυλων προσώπων, η αναγκαιότητα της νομικής, επίσημης αναγνώρισής τους προκύπτει από τις αρχές της ισότητας των πολιτών και του σεβασμού της διαφορετικότητας, όπως αυτά προστατεύονται ήδη στο ελληνικό Σύνταγμα και στην ΕΣΔΑ (Ευρωπαϊκή Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου). Συνιστά, δηλαδή, υποχρέωση της πολιτείας να εγγυηθεί την ισότιμη απόλαυση των δικαιωμάτων για όλους, ως θεμελιώδη αρχή του εσωτερικού, διεθνούς και ευρωπαϊκού δικαίου, η οποία βρίσκεται στον πυρήνα μιας σύγχρονης έννοιας δημόσιας τάξης (Αιτιολογική Έκθεση, 2015:4).

Ο Πρόεδρος της Εθνικής Επιτροπής για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου Γ. Σταυρόπουλος, στη συνεδρίαση της Διαρκούς Επιτροπής Δημόσιας Διοίκησης, Δημόσιας Τάξης και Δικαιοσύνης, έχοντας πρώτα χαιρετίσει το «πνεύμα» της νέας νομοθεσίας, αναφέρθηκε στο ιστορικό της κατάδικης της Ελλάδας από το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, υπογραμμίζοντας την «απουσία από το παρόν σχέδιο νόμου της ρύθμισης για την αναγνώριση του δικαιώματος τεκνοθεσίας» για τα ομόφυλα ζευγάρια. Ως επίσημος φορέας για τα δικαιώματα του παιδιού, ο Βοηθός Συνήγορος για τα Δικαιώματα του Παιδιού Γ. Μόσχος, στη συνεδρίαση της Διαρκούς Επιτροπής Δημόσιας Διοίκησης, Δημόσιας Τάξης και Δικαιοσύνης, αναφέρθηκε στα θέματα που δημιουργούνται στις νομικά αόρατες ομόφυλες οικογένειες λόγω της έλλειψης νομοθετικού πλαισίου για την κατοχύρωση των ομόφυλων οικογενειών.

4. Η ομογονεϊκότητα στον Νόμο 4356/2015

Στον δημόσιο κοινοβουλευτικό λόγο εμφανίζεται ως ζωτικής σημασίας η ανάγκη να οριστεί η οικογένεια με παιδιά ως αυστηρά ετερόφυλη, βάσει του έμφυλου διμορφισμού και του διπόλου «πατέρας - μητέρα». Η ετεροφυλοφιλία, εντός των προσπαθειών της να αυτο-φυσικοποιηθεί, προβαλλόμενη ως το πρωτότυπο, γίνεται αντιληπτή με τους όρους του Deleuze ως μία ψυχαναγκαστική και υποχρεωτική επανάληψη της παραγωγής των ίδιων αποτελεσμάτων. Τόσο στις κυρίαρχες αντιλήψεις του δημόσιου διαλόγου, όσο και στη νομοθεσία, τα ομοφυλόφιλα υποκείμενα ως (ομο)γονείς δεν υπάρχουν, γιατί στην κατασκευή της κοινωνικής πραγματικότητας δεν νοείται σεξουαλικότητα χωρίς δύο έτερα μέρη (Ψευδωνύμου, 1992· Παντελίδου-Μαλούτα, 2002· Γιαννακόπουλος, 2006). Η σύγχρονη ετερο-πυρηνική οικογένεια επέτρεψε στο σύγχρονο κράτος να επενδύσει σε «μελλοντικούς πολίτες» και όχι σε μεμονωμένα υποκείμενα. Τόσο στις κοινοβουλευτικές συζητήσεις, όσο και στη δημόσια διαβούλευση, διατυπώθηκε από τους ομιλητές ένας έντονος φόβος από διαφορετικές ιδεολογικές και κομματικές παρατάξεις ότι ο Ν. 4356 θα είναι ο προθάλαμος της τεκνοθεσίας από ομόφυλα ζευγάρια.

Ο στόχος μέσα από το νομοσχέδιο είναι ουσιαστικά η θεσμική αναγνώριση οικογένειας, συμπεριλαμβανομένης σε μια πορεία και της απόκτησης παιδιών από ομόφυλα ζευγάρια. [...] Όταν μία ατομική επιλογή, μία ατομική έκφραση, [...] την ανάγετε, την αναγορεύετε από μόνη της σε οικογένεια, αντικειμενικά ανοίγετε τον δρόμο και για την υιοθεσία παιδιών και για την απόκτηση παιδιών με άλλον τρόπο. Άλλωστε, δεν υπάρχει χώρα που να θεσπίστηκε το σύμφωνο συμβίωσης ή ο πολιτικός γάμος ομόφυλων ζευγαριών και στη συνέχεια το επόμενο βήμα να μην ήταν η υιοθεσία παιδιών (Ι. Γκιόκας, Εισηγητής ΚΚΕ, πρακτικά της Βουλής της Ολομέλειας στις 21-12-2015, σελ. 23-26).

Δημιουργείται πρόβλημα διότι ανοίγει όχι απλά παράθυρο, αλλά πόρτα για την υιοθεσία [...] ξεπερνάει και τα όρια όχι απλά της συνταγματικότητας, αλλά και της νομιμότητας (Β. Κόκκαλης, Εισηγητής ΑΝΕΛ, πρακτικά της Βουλής της Ολομέλειας στις 21-12-2015, σελ. 45 & 47).

Οι αναφορές του Ν. 4356/2015 στην ομόφυλη σεξουαλικότητα και τη συγγένεια προκάλεσαν διαφορετικές αρνητικές αντιδράσεις στους/-is κοινοβουλευτικούς/-ές ομιλητές/-ήτριες, με τα επιχειρήματα να κινούνται ανάλογα με τις ιδεολογικές πεποιθήσεις του/της κάθε βουλευτή/-εύτριας. Εκπρόσωποι κομμάτων διαφορετικού ιδεολογικού προσανατολισμού, όπως και μερίδα των πολιτών στη δημόσια διαβούλευση, αντιτάχθηκαν στα ομογονεϊκά δικαιώματα, καθότι αυτά είναι αντίθετα στον ορισμό του διπόλου των φύλων και κατά των στερεοτύπων της ετερόφυλης οικογένειας. Για παράδειγμα, εκπροσωπώντας το ΚΚΕ, ο Ι. Γκιόκας στην ομιλία του αναφέρεται στη θέαση των διπόλων «αντρικό - πατρικό» και «γυναικείο - μητρικό» ως αδιαμφισβήτητη φυσιολογικά, βασιζόμενος σε βιολογικά, ετεροκανονιστικά πρότυπα, αναπαράγοντάς τα ταυτόχρονα. Όπως αναφέρει και η Τουντασάκη (2017:28), «στις δυτικές κοινωνίες, η κυρίαρχη ιδεολογία της συγγένειας, όπως συμπυκνώνεται στη γνωστή εκφορά “το αίμα νερό δε γίνεται”, επιτάσσει “κανονική” (εννοούμενη ως φυσική) να θεωρείται η συγγένεια η οποία απορρέει από τη βιολογική σύνδεση των δύο γεννητόρων με τα παιδιά τους».

Στη συμβίωση των ομόφυλων ζευγαριών αντικειμενικά το παιδί έχει παραποιομένη, ανορθολογική αντίληψη αυτής της βιολογικής σχέσης. Η δική μας θέση είναι ότι και το αντρικό - πατρικό και το γυναικείο - μητρικό πρότυπο έχει τα δικά του χαρακτηριστικά. Αυτά πηγάζουν από τη φυσιολογία του ανθρώπου και είναι απαραίτητα για την ομαλή ψυχοσωματική και κοινωνική ανάπτυξη του παιδιού. [...] Επίσης, γι' αυτό το θέμα υπάρχει συζήτηση και στην επιστημονική κοινότητα, χωρίς ενιαία πρόταση ή άποψη για τον θετικό ή αρνητικό αντίκτυπο στα παιδιά των συμβιούντων ομόφυλων ζευγαριών (Ι. Γκιόκας, ΚΚΕ, πρακτικά της Βουλής της ολομέλειας στις 21-12-2015, σελ. 25).

Επιχείρημα για τη στήριξη του στερεοτυπικού προτύπου της ετερόφυλης οικογένειας ως μοναδικό και υγιές περιβάλλον για την ομαλή ψυχοκοινωνική ανάπτυξη των παιδιών αποτελεί η προβολή της επιστημονικής κοινότητας ως «αμφιταλαντευόμενης» επί του θέματος. Αγνοούνται ταυτόχρονα με στερεοτυπικό ομοφοβικό τρόπο σημαντικά αποτελέσματα πλειοψηφίας επιστημονικών μελετών που βρίσκουν πως η σεξουαλικότητα των γονέων δεν έχει επιρροή στην ανάπτυξη των παιδιών. Ορισμένες από αυτές τις έρευνες κατατέθηκαν από φορείς στα πρακτικά του Κοινοβουλίου και στη δημόσια διαβούλευση. Οι απόψεις αυτές περιέχονται σε μεγάλο αριθμό σχολίων της διαβούλευσης και της κοινοβουλευτικής συζήτησης, ανεξαιρέτως ιδεολογικής καταβολής. Οι κομματικοί εκπρόσωποι από διαφορετικά ιδεολογικά φάσματα χρησιμοποίησαν τον λόγο ανάλογα με την ιδεολογική τους καταβολή. Η υποχρεωτική ετεροφυλοφιλία των γονέων ωστόσο παρέμεινε κοινό σημείο αναφοράς για την καταλληλότητα στη γονεϊκότητα, όπως φαίνεται στα παρακάτω παραδείγματα:

Ο Αστικός μας Κώδικας αλλά και το Σύνταγμά μας (ορίζει τον γάμο) μεταξύ ανδρός και γυναικός, με σκοπό την αναπαραγωγή, άρα λοιπόν τη γέννηση, τη δημιουργία, τέκνων. Υπό την έννοια αυτή, λοιπόν, οτιδήποτε άλλο νομοθετηθεί –όσο η επιστήμη δεν δίνει τη δυνατότητα σε ομόφυλους και σε ετερόφυλους να παράγουν το ίδιο προϊόν, δηλαδή παιδιά, τα παράγουν μόνο τα ετερόφυλα ζευγάρια– νομίζω είναι άνευ αντικειμένου συζήτησης. [...] θέμα γάμου δεν μπορεί να τεθεί εξ ορισμού, διότι ο γάμος εξ ορισμού, ad hoc,

αφορά στα ετερόφυλα ζευγάρια. Θέμα υιοθεσίας: Υιοθεσία, επίσης, δεν μπορεί να τεθεί (Κατερίνα Παπακώστα, ΝΔ, ημερήσια διάταξη της νομοθετικής εργασίας, 21.12.2015, σελ. 104).

Παραβλέποντας ότι η οικογένεια και η μητρότητα είναι κοινωνικές κατασκευές προερχόμενες από τους έμφυλους, οικονομικούς, κοινωνικούς και πολιτισμικούς διαχωρισμούς, παρά απόρροια του αμετάβλητου χαρακτήρα της ανθρώπινης φύσης (Στρατηγάκη, 2007:55), στον δημόσιο λόγο η ομοφοβία εντείνεται μπροστά στην πιο ορατή γκέι γονεϊκότητα. Η γκέι γονεϊκότητα δοκιμάζει τα έμφυλα πατριαρχικά στερεότυπα, με την ανδρική φιγούρα στην ομόφυλη οικογένεια να αναλαμβάνει τον στερεοτυπικά γυναικείο ρόλο του φροντιστή, σε αντίθεση από τον παραδοσιακά αναμενόμενο ανδρικό-πατριαρχικό ρόλο του «κουβαλητή» (breadwinner model). Παράλληλα, οι γκέι άνδρες φαίνεται να είναι περισσότερο συνδεδεμένοι με σεξουαλικές παραβατικές συμπεριφορές στο ομοφοβικό φαντασιακό. Η ιδεολογία της φροντίδας συνδέεται με τις έννοιες της γονεϊκότητας και της μητρότητας, και αφορά πολύ συγκεκριμένα θηλυκής ταυτότητας/σεξουαλικότητας κοινωνικά υποκείμενα, εξομαλύνοντας και νομιμοποιώντας την επένδυση του οικονομικού και πολιτιστικού κεφαλαίου στην «υπόσχεση» της παιδικής ηλικίας, η οποία πλέον έχει μετατραπεί σε μορφή ανθρώπινου κεφαλαίου, έχει αφιερωθεί και αποσκοπεί στο μέλλον (Jenks, 1996:15).

Για τη διασφάλιση των παραπάνω, από τον Υπουργό Δικαιοσύνης ως τους υπόλοιπους εισηγητές της κυβέρνησης, επιστρατεύτηκε ο αποκλεισμός του ενδεχόμενου της θέσπισης ομογονεϊκών δικαιωμάτων στον Νόμο 4356/2015. Αυτός ο αποκλεισμός λειτούργησε κατευναστικά προς τις ανησυχίες των απόψεων υπέρ της «παραδοσιακής», πυρηνικής οικογένειας, που έλαβαν μεγάλη έκταση στη δημόσια διαβούλευση. Παρά τα επιστημονικά στοιχεία ετών αναφορικά με την ομογονεϊκότητα, ο δημόσιος διάλογος και η προετοιμασία της κοινωνίας ως προς τα ομογονεϊκά δικαιώματα προβλήθηκαν από τα κυβερνητικά στελέχη ως αναγκαίο βήμα πριν τεθεί το θέμα εισαγωγής ενός σχετικού νομοθετήματος.

Θα κάνω μια παρένθεση. Το σύμφωνο συμβίωσης δεν αφορά την τεκνοθεσία, δεν αφορά την παιδοθεσία. Είναι ένα θέμα ξεκάθαρο. Αυτό θέλει συζήτηση (Β. Κατριβάνου, εισηγήτρια ΣΥΡΙΖΑ, πρακτικά της Βουλής της Κοινοβουλευτικής Ολομέλειας στις 21-12-2015, σελ. 5).

Ακόμα και όταν υπήρχε η κομματική υπεράσπιση των ομογονεϊκών δικαιωμάτων, διατυπώθηκε η ανάγκη αναβολής της ψήφισης αντίστοιχων νομοθετημάτων και καθυσάχασε του ακροατηρίου. Και παρότι είχαν γνωστοποιηθεί επιστημονικές έρευνες στη δημόσια συζήτηση για την ισάξια ικανότητα των ομόφυλων οικογενειών, υπήρξε ταυτόχρονη ανάγκη αναγγελίας από τους/τις κυβερνητικούς/-ές εισηγητές/-ήτριες ότι τα ομογονεϊκά δικαιώματα δεν περιλαμβάνονται στον Ν. 4356/2015 για «τεχνικούς λόγους» που αφορούν τη γενικότερη μεταρρύθμιση του Οικογενειακού Δικαίου.

Υπήρξαν φόβοι ότι η ρύθμιση σύμφωνα με την οποία εφαρμόζονται αναλόγως για τα μέρη διατάξεις του αναλογικού δικαίου μπορεί να καλύψει επέκταση της τεκνοθεσίας και σε αυτές τις περιπτώσεις. [...] Δεν ρυθμίζεται η τεκνοθεσία. [...] δεν την εισάγω, διότι

η ρύθμιση αυτή θα προϋπέθετε επέμβαση και σε αρκετές άλλες διατάξεις του Οικογενειακού Δικαίου (Υπουργός Δικαιοσύνης, Διαφάνειας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, Ν. Παρασκευόπουλος, ΣΥΡΙΖΑ, ημερήσια διάταξη της νομοθετικής εργασίας, 21.12.2015, σελ. 87-88).

Υπογραμμίζοντας ότι με τον Ν. 4356/2015 δεν τίθεται σε «κίνδυνο» ο πατριαρχικός, προστατευόμενος θεσμός της πυρηνικής οικογένειας, η Αιτιολογική Έκθεση (2015:1) αναφέρεται στην επιδίωξη ισονομίας και επίλυσης ορισμένων καθημερινών πρακτικών δυσκολιών μέσω της αναγνώρισης «άλλων μορφών συμβιωτικών σχέσεων», παραλείποντας όμως τα νομικά κενά που αφορούν την ομογονεϊκότητα:

Ο νέος νόμος επιδιώκει μια ισορροπία μεταξύ αφενός της ιδιωτικής αυτονομίας και αφετέρου της ανάγκης προστασίας των οικογενειακών σχέσεων, με βάση τις αρχές της ισότητας και της αλληλεγγύης, δεδομένου ότι το σύμφωνο συμβίωσης αποτελεί μεν μια σύμβαση, δημιουργούνται ωστόσο οικογενειακές σχέσεις μεταξύ των μερών. [...] Για τα ζευγάρια των ομοφύλων η ανυπαρξία νομικής αναγνώρισης της σχέσης τους προξενεί μεγάλες δυσκολίες και εμπόδια στην καθημερινή τους ζωή, αφού πέρα από το θέμα της κοινωνικής περιθωριοποίησής τους, δημιουργεί και πρακτικά ζητήματα. [...] Η αναγνώριση εξάλλου της συμβίωσης των ομόφυλων ζευγαριών δεν θέτει σε κίνδυνο ούτε το γάμο, ούτε άλλους συνταγματικά προστατευόμενους θεσμούς και αξίες [...], αναγνωρίζεται όμως ότι και άλλες μορφές συμβιωτικών σχέσεων εγκαθιδρύουν οικογενειακούς δεσμούς (Αιτιολογική Έκθεση, 2015:1).

5. Νόμος 4356/2015, ελλείψεις και αποκλεισμοί

Η κριτική των ομόφυλων οικογενειών στον δημόσιο λόγο αγνοεί τις συνθήκες που έφεραν την ομογονεϊκότητα στον τόπο διεκδίκησης και οικοδόμησης δεσμών συγγένειας. Ζητήματα που αφορούν την ονομασία των μη βιολογικών γονέων, του τι συμβαίνει σε περίπτωση διάλυσης των σχέσεων, όταν πεθαίνουν οι βιολογικοί γονείς κ.ο.κ. παραμένουν άλυτα παρά την ψήφιση του Νόμου 4356/2015. Συνδέοντας αυτή την έλλειψη με τις πολλαπλές επιπτώσεις που έχει η έκθεση ενός παιδιού σε καταστάσεις που δημιουργούν σημαντικά κωλύματα, και τονίζοντας πως «ο Συνήγορος του Πολίτη έχει τοποθετηθεί δημόσια και έχει υποστηρίξει την αναγνώριση στα ομόφυλα ζευγάρια των δικαιωμάτων αντιστοίχων με αυτά που ισχύουν για τα ετερόφυλα», ο Βοηθός Συνήγορος για τα Δικαιώματα του Παιδιού αναφέρεται σε υπαρκτά προβλήματα των ομόφυλων οικογενειών:

Σύμφωνα με ενημέρωση που έχουμε από μη κυβερνητικές οργανώσεις, όπως η οργάνωση «Ουράνιο Τόξο», που έχουν ενδεικτικά καταγράψει ότι υπάρχει ένας σημαντικός αριθμός συνοικούντων ομόφυλων ζευγαριών, κυρίως ως επί το πλείστον γυναικών, τίθεται ένα θέμα: τι γίνεται όταν ο άλλος γονέας του παιδιού δεν υπάρχει ή του έχει αφαιρεθεί η γονική μέριμνα, καθώς και το παιδί που μένει μαζί και συνδέεται στην πράξη με τα δύο πρόσωπα που συμβιώνουν και έχουν υπογράψει Σύμφωνο Συμβίωσης; Αυτό το παιδί,

λοιπόν, πολλές φορές χρειάζεται τα συμφωνούντα μέλη να ασκούν καθήκοντα γονέων στην πράξη, δηλαδή σε ένα νοσοκομείο που θα πάνε, στο σχολείο και οτιδήποτε άλλο χρειαστεί» (Βοηθός Συνήγορος για τα Δικαιώματα του Παιδιού, Γ. Μόσχος - Διαρκής Επιτροπή Δημόσιας Διοίκησης, Δημόσιας Τάξης και Δικαιοσύνης, 15.12.2015, σελ. 13).

Με τον Ν. 4356/2015, αίρεται ο νομικός αποκλεισμός των ομόφυλων ζευγαριών από το σύμφωνο συμβίωσης και γίνεται λόγος για τη «διασφάλιση και προστασία συνταγματικά κατοχυρωμένων δικαιωμάτων των πολιτών στην άρση διακρίσεων και στην εμπέδωση της αρχής της ισότητας με κοινωνικά δίκαιο τρόπο» (Εκθεση Αξιολόγησης Συνεπειών Ρυθμίσεων, 2015:8). Όμως διατηρείται ζωντανός ο αποκλεισμός από τα ομογενεϊκά δικαιώματα. Παράλληλα, ο σκεπτικισμός, η επίπλαστη ανάγκη διαλόγου αναφορικά με τη διαφορούμενη «ετοιμότητα» της ελληνικής κοινωνίας προς τις νέες νομοθετικές ρυθμίσεις, αφαιρεί τόσο τον καθολικό χαρακτήρα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, όσο και τον εκπαιδευτικό χαρακτήρα των νόμων:

Αναρωτιέμαι κατά πόσο είναι ώριμη η ελληνική κοινωνία να υποδεχθεί τον ομόφυλο σύντροφο στον κύκλο των νόμιμων μεριδιούχων (Επίκουρος Καθηγητής Γεώργιος Γεωργιάδης, εισήγηση μέλων ΔΕΠ του Α΄ Τομέα Ιδιωτικού Δικαίου της Νομικής Σχολής του ΕΚΠΑ).

Πρέπει να ξεκαθαρίσουμε ότι για την υιοθεσία δεν είναι έτοιμη ακόμα η ελληνική κοινωνία. Όπου κι αν γύρισα, όπου κι αν βρέθηκα, μου δήλωσαν ότι την υιοθεσία δεν πρέπει να την περάσουμε (Β. Λεβέντης, Ένωση Κεντρώων, πρακτικά της Βουλής της συζήτησης στις 21-12-2015, σελ. 173).

Η επιστημονική βιβλιογραφία αποδεικνύει ότι οι συνθήκες διαβίωσης και ανάπτυξης παιδιών ομόφυλων οικογενειών είναι εξίσου καλές με εκείνες των παιδιών από ετερόφυλες οικογένειες. Ωστόσο παρατηρούνται διαχρονικές αναπαραγωγές στερεοτύπων από κυβερνητικά πρόσωπα. Επιπλέον παράδειγμα, η δήλωση του Υπουργού Δικαιοσύνης της ΝΔ Κ. Τσιάρα, εν μέσω συζήτησης του νομοσχεδίου που αφορά τη συνεπιμέλεια, αναπαρήγαγε κοινωνικά στερεότυπα που βασίζονται στη βιολογία ως «φυσική» και μοναδική επιλογή ζωής για όλους τους ανθρώπους» (Στρατηγάκη, 2005:111), που αναφέρεται στο όφελος, στο «καλό/συμφέρον του παιδιού»:

Βασικός γνώμονας, το συμφέρον του παιδιού. Τίποτα παραπάνω. Και το κάνουμε ακριβώς γιατί όλες οι επιστημονικές μελέτες κατατείνουν στο γεγονός ότι τα παιδιά που μεγαλώνουν με τη φυσική παρουσία και των δύο φύλων και των δύο γονέων είναι παιδιά που προσαρμόζονται πολύ εύκολα σε μια δύσκολη κοινωνική πραγματικότητα, είναι παιδιά που δεν αντιμετωπίζουν πολλά ή ιδιαίτερα ψυχολογικά προβλήματα και είναι παιδιά τα οποία μπορούν να αντιμετωπίζουν με πολύ μεγαλύτερη ευκολία τις δυσκολίες της ζωής² (Δήλωση Υπουργού Δικαιοσύνης της ΝΔ Κ. Τσιάρα, στον τηλεοπτικό σταθμό Alpha, 2 Φεβρουαρίου 2021).

2. Θανόπουλος, Β. (2021), «Για τον Υπουργό Δικαιοσύνης τα παιδιά που μεγαλώνουν και με τα δύο φύλα έχουν λιγότερα ψυχολογικά», https://avmag.gr/136190/gia-ton-yπουργο-dikaiosynis-ta-paidia-poy-megalonoyn-kai-me-ta-2-fyla-echoyn-ligotera-psychologika/?fbclid=IwAR1ZT8xdefZ-jIRbRWL7CNjNI8kokXVyhNVFErsnLFaQ1nhHtHWj_4P0kO8

Πίσω από την εκδήλωση της απουσίας ότι ο Νόμος 4356 είναι πιθανό να αποτελέσει προπομπή της εισαγωγής νομοθεσιών που θα αναγνωρίσουν νομικο-κοινωνικά τις ομόφυλες οικογένειες, βρίσκονται τόσο η προφύλαξη της ετεροπατριαρχικής οικογένειας ως έχει, όσο και ένας ιδιόμορφος παιδοκεντρισμός: η προστασία των παιδιών από την «ομοφυλόφιλη απειλή» της ομόφυλης οικογένειας και ομογονεικότητας. Τα παραπάνω είναι σχήματα που παρουσιάζονται ως επικίνδυνα για την ψυχосύνθεση των παιδιών, πέραν από την πιθανή «διαφθορά» των ετεροπατριαρχικών κανονιστικών αξιών για την οικογένεια, τα ήθη και το έθνος.

Κυρίως, αυτό που βαραίνει στην άποψή μας είναι η κοινωνική προστασία των παιδιών. Με την σκέψη αυτή, ότι η θεσμοθέτηση του συμφώνου συμβίωσης για τα ομόφυλα ζευγάρια οδηγεί στην επέκταση του θεσμού της οικογένειας και σε αυτά τα ζευγάρια, το ΚΚΕ καταψηφίζει επί της αρχής αλλά και όλες τις σχετικές διατάξεις (Ε. Συντυχάκης, ΚΚΕ, Α΄ Σύνοδος της Διαρκούς Επιτροπής Δημόσιας Διοίκησης, Δημόσιας Τάξης και Δικαιοσύνης, σελ. 78).

Το παιδοκεντρικό επιχείρημα της προστασίας, της ευημερίας και της σωστής διαμόρφωσης των παιδιών του ελληνικού έθνους και της συνέχειάς του από την ομόφυλη οικογένεια κρύβει ένα πλήθος κοινωνικών αναπαραστάσεων στους ενάντιους δημόσιους λόγους, όπως το δίπολο φύλου, το οποίο αναπαράγεται στους παραδοσιακούς ετεροφυλόφιλους γονικούς ρόλους. Τα έμφυλα στερεότυπα (όπως και οι έμφυλοι ρόλοι εντός και εκτός της οικογένειας) επηρεάζουν και επηρεάζονται από τις δημόσιες κοινωνικές παρεμβάσεις που απευθύνονται στην οικογένεια (ανα)παράγοντας θεωρήσεις σχετικά με τους ρόλους των φύλων (Στρατηγάκη, 2007:55). Οι στερεοτυπικές, έμφυλες ταυτότητες συμβάλλουν στη διαμόρφωση της σύγχρονης υποκειμενικότητας και γονεικότητας, χωρίς ωστόσο να υπολογίζονται τα δικαιώματα των μελών των υπάρχουσων ομοιογενειών. Με βάση τα παραπάνω, κοινό επιχείρημα για την προώθηση ενός συμπλέγματος ετεροπατριαρχικών αξιών, ακόμα και αν πρόκειται για την ίδια την ψήφιση του Νόμου 4356/2015, αποτελεί ο περιορισμός των ομοφυλόφιλων υποκειμένων στο περιθώριο του ιδιωτικού χώρου, εντός του οποίου δεν «προκαλείται» και προστατεύεται η ετεροκανονικότητα.

Επίσης, ακούστηκε το εξής επιχείρημα: «Δεν μας ενδιαφέρει τι κάνει ο καθένας ιδιωτικά. Τι κάνει ο καθένας στο κρεβάτι του». Ούτε εμάς μας ενδιαφέρει τι κάνει ο κάθε ένας στο κρεβάτι του. Αυτό μπορεί να το ρυθμίσει μόνος του, αν ακολουθεί το κάμα σούτρα ή ουδένποτε. Εμάς μας ενδιαφέρει το κράτος και τα δικαιώματα που διασφαλίζει το κράτος απέναντι στους πολίτες, διότι το σύμφωνο συμβίωσης αφορά το δημόσιο βίο και το δημόσιο χώρο. Δηλαδή, αφορά το αν είναι πολίτες Β΄ κατηγορίας ή πολίτες ορατοί με ισονομία (Β. Κατριβάνου, Εισηγήτρια ΣΥΡΙΖΑ, ημερήσια διάταξη της νομοθετικής εργασίας, 21.12.2015, σελ. 4).

Η ομοφυλόφιλη συγγένεια ως άμεσα ερωτικοποιημένη και συνδεδεμένη με τη σεξουαλικότητα γίνεται ανεκτή στα στενά περιθώρια της «ντουλάπας» και του ιδιωτικού χώρου. Το πέρασμα της ομόφυλης σχέσης από το περιθώριο στον δημόσιο χώρο προκαλεί ακόμα περισσότερες συντηρητικές αντιδράσεις. Παραγκωνίζοντας την ομόφυλη οικογένεια στο περιθώριο της σιωπής της ελληνικής κοινωνίας και ταυτίζοντας την ομοφυλοφιλία αποκλειστικά με τη σεξουαλικότητα και τις σεξουα-

λικές πρακτικές που αφορούν μόνο την ιδιωτική ζωή, αποσιωπάται η ανθρωπινή υπόσταση των ομοφυλόφιλων υποκειμένων-γονιών, στην οποία περιέχεται τόσο η ανάγκη, όσο και η επιθυμία για συγγένεια (Bersani & Phillips, 2008· Γιαννακόπουλος, 2012:179-180· Λαχανιώτη, 2012:97).

Πιστεύουμε ότι αυτά τα ζητήματα είναι ιδιωτικά (Δ. Κουκούτσος, Χρυσή Αυγή, ημερήσια διάταξη της νομοθετικής εργασίας, 21.12.2015, σελ. 70).

Να είναι όμως μόνοι τους στο σπίτι τους και να κάνουν αυτό που νομίζουν. Όχι, επαναλαμβάνω, να βγαίνουν έξω και να το διατυμπανίζουν, ούτε να χαιρόμαστε και να το παρουσιάζουμε αυτό για δήθεν λογικό» (Ι. Λαγός, Χρυσή Αυγή, ημερήσια διάταξη της νομοθετικής εργασίας, 21.12.2015, σελ. 9).

Δηλώσεις όπως οι παραπάνω διατυπώθηκαν σε εκτεταμένο βαθμό στον δημόσιο λόγο. Από τα ίδια τα λεγόμενα των ομοφυλόφιλων γονέων όσο και των μελών του Κοινοβουλίου, φανερώνεται πως η ομοφοβία και τα κακοποινικά στερεότυπα είναι βαθιά ριζωμένα σε συγκεκριμένα τμήματα της ελληνικής κοινωνίας. Εντείνονται ακόμα περισσότερο όταν η συζήτηση αφορά τα ομογονεϊκά δικαιώματα. Εξαιτίας των κυρίαρχων ομοφοβικών στερεοτύπων στον δημόσιο λόγο, η ομοφυλόφιλη σεξουαλική ταυτότητα προβαλλόμενη ως προσωπική (και –ίσως– ασυνείδητα πολιτική) επιλογή (όπως και η ομογονεϊκότητα) παρουσιάζεται ως έννοια ασύμβατη, ως αδύνατη με την κυρίαρχη σχετικά με τους τρόπους που οφείλει να διαμορφώνεται και να λειτουργεί η «οικογένεια». Παράλληλα, στην Κοινοβουλευτική Ολομέλεια αναγνώρισαν τα κυβερνητικά στελέχη πως οι ομοφοβικοί λόγοι επιστρατεύονται για να διατηρηθούν τα ετεροκανονικά πρόνομια, να στοχοποιηθούν και να αποκλειστούν οι «άλλοι» – στην περιπτώσιολογία που εξετάζεται εδώ, οι ομόφυλες οικογένειες και οι ομοφυλόφιλοι γονείς που δεν εμπίπτουν στο ετεροκανονικό πρότυπο.

Οδηγούνται στο κοινωνικό περιθώριο όσοι και όσες δεν χωρούν σε ένα μοντέλο που χρόνια τώρα χτίζεται πάνω σε σάπια θεμέλια, το μοντέλο του λευκού μεσοαστού άντρα (Ι. Στέφος, ΣΥΡΙΖΑ, ημερήσια διάταξη της νομοθετικής εργασίας, 21.12.2015, σελ. 181).

Κοινωνικές ομάδες για χρόνια ταλαιπωρούνται από μία φοβική αντίληψη που έχει η κοινωνία, μία φοβική αντίληψη, που δεν είναι τίποτε άλλο παρά καθρέφτισμα των δικών της αδυναμιών (Δ. Εμμανουλίδης, ΣΥΡΙΖΑ, ημερήσια διάταξη της νομοθετικής εργασίας, 21.12.2015, σελ. 181).

Δύο άτομα αγαπιούνται και θέλουν να είναι μαζί και βρίσκουν συνεχώς εμπόδια, εμπόδια από τις οικογένειες, εμπόδια από τις κοινότητες, από κράτη, από πολιτισμούς. [...] Γιατί ο ρατσισμός που υπάρχει εναντίον αυτών των ανθρώπων, που τον βλέπουμε στην καθημερινότητα, τον βλέπουμε στην τηλεόραση καθημερινά, ότι κρίνουμε αυτούς τους ανθρώπους μόνο με απαξιωτικούς όρους, είναι εν μέρει επειδή εκ των προτέρων το κράτος τους έχει στιγματίσει και έχει πει «τούτοι εδώ είναι κάτι διαφορετικό και δεν έχουν αυτά τα δικαιώματα» (Ε. Τσακαλώτος, Υπουργός Οικονομικών ΣΥΡΙΖΑ, ημερήσια διάταξη της νομοθετικής εργασίας, 21.12.2015, σελ. 81-82).

Η παραμονή στις επικαλούμενες «παραδοσιακές αξίες» μέσω της διατήρησης του πατριαρχικού θεσμού της ετεροφυλόφιλης οικογένειας, εκτός από αναγνωρισμένη αξία στο ελληνικό Σύνταγμα (όπου διατυπώνεται ως γενικός στόχος η προστασία της οικογένειας), είναι μία κοινωνική ανάγκη μιας μερίδας των πολιτών που εκφράζεται έντονα στη δημόσια διαβούλευση. Η απουσία των γονικών δικαιωμάτων από το νομοπαρασκευαστικό πλαίσιο του Ν. 4356/2015 φαίνεται πως αποτελεί από μόνη της ένα μέτρο κοινωνικής πολιτικής. Κατατάσσοντας τις ομόφυλε σχέσεις στον ιδιωτικό χώρο, ερωτικοποιώντας τα ομοφυλόφιλα υποκείμενα και τις επιθυμίες, αποκλείεται στο συλλογικό (α)συνείδητο η ύπαρξη της γονικής επιθυμίας και ικανότητας των ομόφυλων ζευγαριών. Ταυτόχρονα, αποκλείεται και η δυνατότητα θέασης των ομόφυλων ζευγαριών ως οικογένεια, εφόσον δεν ακολουθούν τις στερεοτυπικές οικογενειακές νόρμες. Στον δημόσιο λόγο οι ομοφυλόφιλες ταυτότητες ορίζεται πως πρέπει να παραμείνουν κοινωνικά κρυφές και να αποκρηχθούν (Athanasiou, 2012:207).

Το φύλο είναι η φύση του κάθε ατόμου, μια φύση που δεν την επιλέγει το άτομο. Η σχέση των φύλων, όταν δεν επιδρούν παράγοντες που να τις αλλοιώνουν, είναι απλές και καθαρές. Είναι αυτό που καθορίζει καθαρά η φύση (Δ. Κουκούτσος, Χρυσή Αυγή, ημερήσια διάταξη της νομοθετικής εργασίας, 21.12.2015, σελ. 69).

Η ομοφυλοφιλία αποτέλεσε και αποτελεί μια προσωπική, ιδιωτική υπόθεση, σύμφωνα και με τις ηγεμονικές, παραδοσιακές αντιλήψεις που χρησιμοποιούν ως διάμεσο τη διχοτομία δημόσιο/ιδιωτικό, ανάλογη της οποίας μοιάζει η διχοτομία αρσενικό/θηλυκό (Γιαννακόπουλος, 2012· Παντελίδου-Μαλούτα, 2002). Η σιωπηρή ανοχή απέναντι στην ομοφυλοφιλία, στον βαθμό που αυτή παραμένει μόνο μία σεξουαλική προτίμηση, μια προσωπική υπόθεση «εντός των τεσσάρων τοίχων της κρεβατοκάμαρας», είναι το αντάλλαγμα της αποσιώπησης της ομοφυλόφιλης ταυτότητας στο πλαίσιο του δημόσιου λόγου και βίου. Με αυτόν τον τρόπο, η δημόσια έκφραση της ομοφυλόφιλης σεξουαλικότητας γίνεται αντιληπτή ως δημόσια δήλωση των σεξουαλικών πρακτικών και παραβίαση της διχοτομίας δημόσιο/ιδιωτικό. Ως συνέπεια, παράγεται μια σειρά από διακρίσεις εναντίον των ομοφυλόφιλων υποκειμένων.

Είναι, όμως, ατομική, ιδιωτική υπόθεση, ενώ η οικογένεια είναι κοινωνική σχέση και βασικά θεσμός προστασίας των παιδιών. [...] Όμως, θεωρούμε ότι ο ομόφυλος σεξουαλικός προσανατολισμός ή η συμβίωση από μόνη της δεν γεννά κοινωνικά δικαιώματα, τα οποία ανάγονται στην οικογένεια και κυρίως στην προστασία των παιδιών. Δικαιώματα και υποχρεώσεις γεννιούνται στο πλαίσιο του γάμου, γεννιούνται στο πλαίσιο της οικογένειας που βασικά σημαίνει γέννηση, προστασία, ανατροφή παιδιών, τα οποία βιολογικά είναι αποτέλεσμα της σχέσης άντρα και γυναίκας (Ι. Γκιόκας, Εισηγητής ΚΚΕ, πρακτικά της Βουλής της ολομέλειας στις 21-12-2015, σελ. 24).

Η βιολογία, που πλέον έχει εφεύρει ποικίλους τρόπους απόκτησης παιδιών για τα ομόφυλα ζευγάρια, συχνά χρησιμοποιείται ως τεκμήριο αντίλογου στην ομογονεϊκότητα/ομόφυλη οικογένεια, αποτελώντας και αυτή κοινωνικο-πολιτισμική κατηγορία και όχι «επιστημονική αλήθεια», που υποχρεώνει τις διαφορές να παραμείνουν ως έχουν. Παίρνοντας παραδείγματα από τα σχό-

για της διαβούλευσης και τις ομιλίες βουλευτών/-τριών που ανήκουν σε εκ διαμέτρου αντίθετες ιδεολογίες και κόμματα, γίνεται φανερό ότι τα έμφυλα στερεότυπα είναι ικανά ακόμα και να οριστούν ως κοινός τόπος αντίθετων ιδεολογιών και πολιτικών στάσεων. Κοινός τόπος πολλών ομιλιών υπήρξαν και οι επικλήσεις σε στερεότυπα για την ανθρώπινη βιολογία ως αντίλογος στη νομοθετική ρύθμιση των ομογονεϊκών δικαιωμάτων.

Τα βιολογικά στοιχεία καθορίζουν άλλα θέματα, όπως το ποιος γεννάει. Εγώ δεν ξέρω να μπορεί να γεννήσει άνδρας. [...] Δεν δεχόμαστε να θεωρείται οικογένεια –γιατί εκεί πάμε– με βάση τη σεξουαλικότητα. Ούτε καν δεν μπορείς να επιβάλλεις την οικογένεια με βάση τον αμοιβαίο έρωτα (Α. Παπαρήγα, ΚΚΕ, πρακτικά της Βουλής της ολομέλειας στις 21-12-2015, σελ. 56-57).

Η μη αναγνώριση από την πολιτεία ενός στοιχειώδους πλαισίου που συνδέει δύο άτομα του ίδιου φύλου σε μια τέτοια σταθερή συμβίωση τους στερεί, κατά τη γνώμη μου, από την άσκηση βασικών δικαιωμάτων που σχετίζονται με την ιδιωτική ζωή. Για τα ζευγάρια των ομοφύλων η ανυπαρξία νομικής αναγνώρισης της σχέσης τους προκαλεί εμπόδια στην καθημερινότητά τους. Και δεν αναφέρομαι μόνο στην κοινωνική περιθωριοποίηση, την οποία υφίστανται, αλλά και σε πρακτικά ζητήματα, όπως η ασφάλιση, η φορολογία, η περιουσιακή κατοχύρωση. [...] Η αναγνώριση βασικών δικαιωμάτων στα ομόφυλα ζευγάρια δεν αναιρεί ούτε και διαβρώνει τον παραδοσιακό θεσμό του γάμου. Σε καμία περίπτωση δεν διακυβεύεται ο θεσμός του γάμου, ο οποίος είναι άκρως σημαντικός. Πρόκειται για δύο διακριτούς θεσμούς του οικογενειακού δικαίου με εντελώς διαφορετικό ιστορικό, πολιτισμικό και κοινωνικό υπόβαθρο (Ν. Κεραμέως, ΝΔ, πρακτικά της Βουλής της Κοινοβουλευτικής Ολομέλειας στις 21-12-2015, σελ. 67).

Εφόσον η ελευθερία των ομόφυλων οικογενειών ως προς τη νομική τους κατοχύρωση και υπόσταση δεν καταπατά οποιαδήποτε μορφής ελευθερία του υπόλοιπου κοινωνικού συνόλου, γιατί το δικαίωμα στην ομογονεϊκότητα δεν αναγνωρίζεται από την κοινωνία ή τον νομοθέτη; Ως μερική απάντηση επί αυτού δεν γίνεται να παρακαμφθεί ο ρόλος της έμφυλης ταυτότητας και της σεξουαλικότητας των ομοφυλόφιλων γονέων επί του ζητήματος.

6. Συμπεράσματα

Το παρόν άρθρο αναλύει τον νομοπαρασκευαστικό λόγο του Ν. 4356/2015. Στο πεδίο των νομοθετικών ρυθμίσεων για την ομογονεϊκότητα, παρατηρείται ότι το κράτος παρεμβαίνει σε επίπεδο που δεν θα ήταν ανεκτό για άλλους τομείς της κοινωνικής ζωής. Από τις ομιλίες διάφορων βουλευτών/-τριών στο Ελληνικό Κοινοβούλιο και τα σχόλια πολιτών στη δημόσια διαβούλευση, διαφαίνεται ο ηθικός πανικός που δημόσια και γενικευμένα προκάλεσε η ίδια η έννοια της ομόφυλης οικογένειας. Στον δημόσιο λόγο που αναπτύχθηκε με αφορμή την ψήφιση του νόμου στο Ελληνικό Κοινοβούλιο, υπήρξε μία προσπάθεια περιχαράκωσης της εννοιολόγησης της οικογένειας εντός των ετεροπατριαρχικών προτύπων, ως απόρροια της αγωνίας να αποκλειστούν νομι-

κο-κοινωνικά όσες οικογένειες αποκλίνουν από αυτά τα κανονιστικά πρότυπα. Οι ετεροσεξιστικοί, αρνητικοί συσχετισμοί γύρω από την ομογονεϊκή ικανότητα ενισχύουν τον υπάρχοντα αποκλεισμό της ομογονεϊκότητας βάσει των στερεοτύπων που διαμορφώνονται γύρω από το δίπολο του φύλου και της σεξουαλικότητας.

Τα δεδομένα που προκύπτουν από την Κοινοβουλευτική Ολομέλεια είναι χαρακτηριστικά δείγματα της ύπαρξης των παραπάνω στερεοτύπων για την ομογονεϊκότητα στον δημόσιο νομοθετικό λόγο. Αυτά τα στερεοτύπα περιστρέφονται γύρω από άλλα προσκείμενα φυσικοποιημένα στερεοτύπα για τη βιολογία, το κοινωνικό φύλο, τη δικοτομία του φύλου και τους παραδοσιακούς, έμφυλους οικογενειακούς ρόλους. Αυτή η ρητορική διαχρονικά υποστηρίζει και ανατροφοδοτεί τον νομικό - κοινωνικό αποκλεισμό των ομόφυλων οικογενειών, εξαιτίας και μόνο της σεξουαλικότητας των ομοφυλόφιλων γονέων. Από την ανάλυση του δημόσιου λόγου, διαφαίνεται πως οι πιυχές της ομοφοβίας στην Ελλάδα συνδέονται με την υπάρχουσα κοινωνική αποδοχή και τις κοινωνικές στάσεις προς την ομογονεϊκότητα, αλλά και με μία σκόπιμη ανυπαρξία ρυθμιστικού νομοθετικού πλαισίου.

Μέρος του νομοθετικού σώματος εκφράστηκε, αναπαρήγαγε και συντάχθηκε με τις ετεροκανονικές, πατριαρχικές ως και φοβικές απόψεις, ένα άλλο μέρος όρισε a priori τον νέο νόμο ως κοινωνική - νομική καινοτομία. Στην ολότητά του, το 2015, το νομοθετικό σώμα υπολόγισε το πολιτικό κόστος που φέρει η πιθανότητα της νομικής αναγνώρισης των ομογονεϊκών δικαιωμάτων, μη προχωρώντας σε σχετικές νομοθεσίες. Το κενό στη νομική αναγνώριση της ομόφυλης οικογένειας διαμέσου της νομικής «παροχής» γονικών - αναπαραγωγικών δικαιωμάτων στους ομόφυλους γονείς και η έλλειψη σχετικών νομοθεσιών αποτελούν από μόνα τους μία ισχυρή (βιο) πολιτική του σύγχρονου ελληνικού κράτους.

Η ανάγκη σύμπτωσης των νόμων με την κοινωνική μεταβολή της έννοιας της οικογένειας και η ταυτόχρονη ανάγκη αναγνώρισης οικογενειακών μορφών πέραν της έγγαμης ετεροφυλόφιλης σχέσης μπορούν να πάρουν τα χαρακτηριστικά ενός εκπαιδευτικού εργαλείου της κοινωνίας και να συμβάλουν στην κατάρτιση στερεοτύπων και στην εξοικείωση της κοινωνίας με τις μη στερεοτυπικές μορφές οικογένειας, καθώς και με την αναπόφευκτη κοινωνική αλλαγή. Σύμφωνα με τις διδαχές της κλασικής κοινωνιολογικής θεωρίας, η αλλαγή είναι όντως κάτι το αναπόφευκτο για μία ανθρώπινη κοινωνία, καθότι είναι μοιραίο οι κοινωνίες να αλλάζουν με την πάροδο του χρόνου, έστω και με διάφορους και διαφορετικούς ρυθμούς.

Το ζητούμενο δεν είναι μόνο αν ή πότε χρονικά θα έρθει η αλλαγή, αλλά τι ποιότητα θα έχει και πώς το κοινωνικό κράτος θα επιλέξει να διαμορφώσει αυτή τη μεταβολή. Για αυτό τον λόγο, δηλαδή της ανάγκης αποτίναξης καταπιεστικών στερεοτύπων, οι πρόσφατες νομοθετικές ρυθμίσεις παρουσιάστηκαν εν μέρει στον δημόσιο λόγο ως ένα θετικό βήμα προς την επιθυμητή κατεύθυνση: την ισονομία και τη νομική αναγνώριση της ομογονεϊκότητας, με τον νόμο να μετατρέπεται σε (εκ)παιδευτικό εργαλείο προς την κατεύθυνση της κοινωνικής αποδοχής της ομογονεϊκότητας. Ένα νομοθετικό βήμα όπως ο Νόμος 4356/2015 από μόνο του δεν είναι επαρκές, ωστόσο ανοίγει δρόμους για παραπάνω νομοθετικές πράξεις, δράσεις και διεκδικήσεις.

Ξενόγλωσση

- Aldrich, R. (2002). *Colonialism and Homosexuality*, London: Routledge.
- Athanasίου, A. (2012). “‘WHO’ IS THAT NAME?”, *European Journal of English Studies*, 16 (3), pp. 199-213.
- Athanasίου, A. (2006). “Bloodlines: Performing the Body of the ‘Demos’, Reckoning the Time of the ‘Ethnos’”, *Journal of Modern Greek Studies*, 24 (2), pp. 229-256, doi:10.1353/mgs.2006.0015
- Ayoub, P.M. and Paternotte, D. (2020). “Europe and LGBT Rights: A Conflicted Relationship”, in M. Bosia, S. McEvoy, M. Rahman (eds.), *The Oxford Handbook of Global LGBT and Sexual Diversity Politics*, Oxford: Oxford University Press, pp. 153-168.
- Bell, D. and Binnie, J. (2000). *The Sexual Citizen, Queer Politics and Beyond*, Cambridge: Polity Press.
- Bersani, L. and Phillips, A. (2008). *Intimacies*. University of Chicago Press, Chicago.
- Bleys, R. (1996). *The Geography of Perversion. Male-to-Male Sexual Behaviour Outside the West and the Ethnographic Imagination 1750-1918*, London: Cassel.
- Butler, J. (2002). “Is Kinship Always Already Heterosexual?”, *A Journal of Feminist Cultural Studies*, 13 (1), pp. 14-44.
- Hayes, B.C. and Nagle, J. (2016). “Ethnonationalism and Attitudes Towards Gay and Lesbian Rights in Northern Ireland”, *Nations and Nationalism*, 22 (1), pp. 20-41.
- Jenks, C. (1996). “The postmodern child”, in J. Brannen and M. O’Brien (eds.), *Children in Families: Research and Policy*, London: Falmer Press, pp. 171-188.
- Kriesi, H. (2020). “Backlash politics against European integration”, *The British Journal of Politics and International Relations*, 22 (4), pp. 692-701, <https://doi.org/10.1177/1369148120947356>
- Mény, Y. and Surel, Y. (2002). “The constitutive ambiguity of populism”, in Y. Mény and Y. Surel (eds.) *Democracies and the Populist Challenge*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, pp. 1-21.
- Mouffe, Ch. (ed.) (1996), *Deconstruction and Pragmatism*, London, Routledge.
- Mudde, C. (2004). “The populist zeitgeist”, *Government and Opposition*, 39, pp. 541-563.
- Paternotte, D. and Kuhar, R. (2018). “Disentangling and Locating the ‘Global Right’: Anti-Gender Campaigns in Europe”, *Politics and Governance*, 6 (3), pp. 1-5, <http://dx.doi.org/10.17645/pag.v6i3.1736>
- Paternotte, D. and Verloo, M. (2020). “Political Science at Risk in Europe. Frailness and the Study of Power”, in T. Boncourt, I. Engeli and D. Garcia (eds.), *Political Science in Europe. Achievements, Challenges, Prospects*, Rowman & Littlefield pubs/ECPR Press, pp. 287-310.
- Rich, A. (1980). “‘Compulsory Heterosexuality and Lesbian Existence’. Feminism and Sexuality: A Reader”, *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, University of Chicago Press via JSTOR, 5 (4), pp. 631-660.
- Verloo, M. & Paternotte, D. (2018). “The Feminist Project under Threat in Europe”, *Politics and Governance*, 6 (3), pp. 1-5, <http://dx.doi.org/10.17645/pag.v6i3.1736>
- Weston, K. (1991). *Families We Choose: Lesbians, Homosexual Men, Kinship*, New York: Columbia University Press.

- Αθανασίου, Α. (2012). «Υπολείμματα της «ιδιότητας του πολίτη: φύλο, σεξουαλικότητα, έθνος και άλλες εξαιρέσεις με σημασία», στο Γ. Κουζέλης, Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), *Ιδιότητα του πολίτη: Πολιτικός λόγος, ιστορία και κανόνες σε συγκριτικές προοπτικές* Αθήνα: Πατάκης, σελ. 242-259.
- Αθανασίου, Α. (2006). «Εισαγωγή: Φύλο, εξουσία και υποκειμενικότητα μετά το “δεύτερο κύμα”», στο Α. Αθανασίου (επιμ.), *Φεμινιστική θεωρία και πολιτισμική κριτική*, Αθήνα: Νήσος, σελ. 13-138.
- Γιαννακόπουλος, Κ. (επιμ.) (2006). *Σεξουαλικότητα: Θεωρίες και πολιτικές της ανθρωπολογίας* (συλλογικός τόμος), Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Καντσά, Β. (2014). «Γαμήλιες διεκδικήσεις: Ορατές πολιτικές, αθέατες παραδοχές», στο Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Πολιτικές της διαφοράς. Σύνορο, σώμα και ιδιότητα του πολίτη*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σελ. 501-523.
- Λαχανιώτη, Λ. (2012). «Από τη λεσβιακή θεματική στο κουίρ: η διαδρομή μιας εμπειρικής έρευνας», στο Α. Αποστολέλλη και Α. Χαλκιά (επιμ.), *Σώμα, φύλο, σεξουαλικότητα: ΛΟΑΤΚ πολιτικές στην Ελλάδα*, Αθήνα: Πλέθρον.
- Μουσούρου, Λ.Μ. (2005). *Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική*, Βιβλιοθήκη Κοινωνικής Επιστήμης και Κοινωνικής Πολιτικής, Αθήνα: Gutenberg.
- Παντελίδου-Μαλούτα, Μ. (2002). *Το φύλο της δημοκρατίας: Ιδιότητα του πολίτη και τα έμφυλα υποκείμενα*, Αθήνα: Σαββάλας.
- Στρατηγάκη, Μ. (2007). *Το φύλο της κοινωνικής πολιτικής*, Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Στρατηγάκη, Μ. (2005). «Ατομικοί κύκλοι οικογενειακής ζωής και κοινωνικές συμβάσεις», στο Λ.Μ. Μουσούρου και Μ. Στρατηγάκη (επιμ.), *Ζητήματα οικογενειακής πολιτικής. Θεωρητικές αναφορές και εμπειρικές διερευνήσεις*, Βιβλιοθήκη Κοινωνικής Επιστήμης και Κοινωνικής Πολιτικής, Αθήνα: Gutenberg, σελ. 107-122.
- Τουνταςάκη, Ε. (2017). «Η ανθρωπολογική έρευνα της δωρεάς ωαρίων στην Ελλάδα: πολιτισμικές αντιλήψεις, κοινωνικές πρακτικές και νομικοί κανόνες», *Bioethica*, 3 (2), σελ. 26-38, <https://doi.org/10.12681/bioeth.19722>
- Philips, L. and Jorgensen, M.W. (2009). *Ανάλυση λόγου: θεωρία και μέθοδος*, μτφ. Α. Κιουπκιολής, επιστημ. επιμ. Γ. Σταυρακάκης, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Χαλκιά, Α. (2012). «Η κοινωνιολογία της σεξουαλικότητας, οι αρρενωπότητες και ο έμφυλος Δεκέμβρης», στο Α. Αποστολέλλη και Α. Χαλκιά (επιμ.), *Σώμα, φύλο, σεξουαλικότητα: ΛΟΑΤΚ πολιτικές στην Ελλάδα*, Αθήνα: Πλέθρον.
- Χαλκιά, Α. (2007). *Το άδειο λίκνο της δημοκρατίας. Σεξ, έκτρωση και εθνικισμός στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Χόρνσαϊντ, Α. (2010). «Η γλωσσική κατηγοριοποίηση ως βάση και ως πρόβλημα του Λόγου περί αλληλεξαρτήσεων», στο Ντ. Βαΐου και Μ. Στρατηγάκη (επιμ.), *Φύλο @ έρευνα*, Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Ψευδωνύμου, Χ. (1992). «“Κραυγές και ψίθυροι”: Για το λεσβιακό ζήτημα στην Ελλάδα», στο Ε. Λεοντίδου και S. Ammer (επιμ.), *Η Ελλάδα των γυναικών*, Αθήνα: Εναλλακτικές Εκδόσεις, σελ. 81-90.

- Βουλή των Ελλήνων (2015). *Αιτιολογική Έκθεση στο σχέδιο νόμου «Σύμφωνο συμβίωσης, άσκηση δικαιωμάτων, ποινικές και άλλες διατάξεις»* προς τη Βουλή των Ελλήνων, <https://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/2f026f42-950c-4efc-b950-340c4fb76a24/s-simvi-eis.pdf>
- Βουλή των Ελλήνων (2015). *Σύμφωνο συμβίωσης, άσκηση δικαιωμάτων, ποινικές και άλλες διατάξεις*, https://www.hellenicparliament.gr/Nomothetiko-Ergo/Anazitisi-Nomothetikou-Ergou?law_id=a047bb62-62db-4380-b889-a569016d954f
- Γενικό Λογιστήριο του Κράτους (2015). *Έκθεση του Γενικού Λογιστηρίου του Κράτους (άρθρο 75 παρ. 1 του Συντάγματος) στο σχέδιο νόμου «Σύμφωνο συμβίωσης, άσκηση δικαιωμάτων, ποινικές και άλλες διατάξεις»*.
- Επιστημονική Υπηρεσία της Βουλής των Ελλήνων (2015). *Έκθεση επί του νομοσχεδίου «Σύμφωνο συμβίωσης, άσκηση δικαιωμάτων, ποινικές και άλλες διατάξεις»*, αναρτητέα στην κοινοβουλευτική διαφάνεια, <https://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/7b24652e-78eb-4807-9d68-e9a5d4576eff/s-symvi-epist.pdf>
- Εφημερίς της Κυβερνήσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας (2015). *Νόμος Υπ' Αριθμ. 4356 «Σύμφωνο συμβίωσης, άσκηση δικαιωμάτων, ποινικές και άλλες διατάξεις»*, Τεύχος Πρώτο, Αρ. Φύλλου 181.
- Υπουργείο Δικαιοσύνης, Διαφάνειας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (2015). *Έκθεση Αξιολόγησης Συνεπειών Ρυθμίσεων στο σχέδιο νόμου «Σύμφωνο συμβίωσης, άσκηση δικαιωμάτων, ποινικές και άλλες διατάξεις»*.

